

**INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "BAXT" KONSEPTI: SEMANTIK
MAYDON VA KONSEPTUAL MODELLARNING QIYOSIY TAHLILI****Abdurahmonova Sarvinoz**

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.f.d., (PhD) Qabulova Sayyora

ANNOTATSIYA Mazkur maqola ingliz va o'zbek tillarida "baxt / happiness" konseptining semantik maydoni hamda konseptual modellarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlanadi. Tadqiqotning markaziy g'oyasi shundan iboratki, "baxt" va "happiness" ko'pincha tarjimada tenglashtirilsa-da, ularning leksik yadro-periferiyasi, baholovchi (aksiologik) yo'nalishi hamda metaforik konseptuallashtirish usullari bir xil emas. Metodologik asos sifatida semantik maydon yondashuvi, lug'aviy ta'riflarni qiyoslash va kognitiv metafora tahlili tanlandi. Empirik dalillar ikki manbaga tayandi: (1) lug'aviy ta'riflar va sinonimik qatorlar (o'zbekcha "baxt" ta'rif hamda "baxt-iqbol-tole-saodat" sinonimiyasi), (2) korpusga yaqin miqdoriy ko'rsatkichlar: o'zbek matnlarida "baxt", "baxtli", "saodat", "tole", "iqbol" birliklarining uchrash chastotalari haqidagi nashr qilingan hisoblar. Ingliz tilida "happiness" ta'rifida farovonlik-mamnunlik (well-being, contentment) komponenti markaziy bo'lsa, o'zbek tilida "baxt" ta'rifida maqsadga yetish, orzu-umidning ushalishi, hayot natijalaridan qoniqish kabi teleologik komponentlar kuchliroq ifodalanadi. Konseptual modellarda har ikki tilda umumiy metaforalar (HAPPY IS UP; HAPPINESS IS FLUID IN A CONTAINER) uchrashi bilan birga, o'zbek tilida "baxt"ning taqdir-nasiba-qut (baraka) bilan bog'lanishi, ingliz tilida esa "well-being / satisfaction" bilan bog'langan "ichki holat" modeli nisbatan ustunligi kuzatildi. Natijalar tarjima, lingvomadaniyat va chet tilini o'qitishda konseptlararo nozik farqlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: baxt, happiness, semantik maydon, konsept, kognitiv metafora, sinonimiya, lug'aviy ta'rif, qiyosiy tahlil, lingvomadaniyat, pragmatika.

KIRISH

"Baxt" tushunchasi har qanday madaniyatda yuqori qiymatli (yuqori aksiologik) konseptlardan sanaladi: u inson hayotining "maqsadi", "natijasi" yoki "ideal holati" sifatida tasavvur qilinadi. Shu bilan birga, lingvistik darajada konseptning mazmuni til birliklari orqali turlicha "bo'linadi": ba'zi tillarda baxt ko'proq ichki hissiy holat (xotirjamlik, mamnunlik) sifatida ifodalansa, boshqalarda u ijtimoiy muvaffaqiyat, maqsadga yetish, nasiba va baraka bilan semantik yaqinlikda keladi. Bu farqlar, ayniqsa, ingliz-o'zbek tarjimasi va madaniyatlararo muloqotda muhim: "happiness"ni

doim “baxt” deyish ham, “baxt”ni har safar “happiness”ga tenglashtirish ham ayrim kontekstlarda semantik siljish keltirib chiqaradi.

Tilshunoslikda bunday masalani ochish uchun ikki analitik yo‘l samarali: birinchisi, semantik maydon yondashuvi (konsept atrofidagi yadro va periferiyani tashkil etuvchi leksik birliklarni aniqlash); ikkinchisi, konseptual modellar tahlili (metafora, ramka, skriptlar orqali konsept qanday “tasvirlanishi”ni ko‘rsatish). Bu maqolada aynan shu ikki yo‘l integratsiya qilinadi: “baxt/happiness” atrofidagi sinonimik qatorlar, ta’rifiy komponentlar va metaforik ifodalar qiyoslanadi.

Tadqiqot savollari quyidagicha:

1. Ingliz tilida “happiness” va o‘zbek tilida “baxt” konseptining semantik maydoni qanday yadro-periferik tuzilishga ega?
2. Lug‘aviy ta’riflar konseptning qaysi komponentlarini (hissiy holat, farovonlik, maqsad, omad, taqdir) markazga chiqaradi?
3. Har ikki tilda “baxt/happiness” qanday konseptual metaforalar orqali modellashtiriladi va umumiylik hamda farqlar nimada?

METODOLOGIYA

Ma’lumotlar manbai sifatida uch tur material tanlandi.

Birinchi qatlam — ta’rifiy-lug‘aviy dalillar. O‘zbek tilida “baxt”ning izohli lug‘atdagi ta’rifi konseptning semantik yadro komponentlarini (hayot natijalaridan qoniqish, yashash tarzidan mamnunlik, maqsadga yetish, orzu-umidning ushalihi; shuningdek, saodat va qut) aniq ko‘rsatadi. Ingliz tilida “happiness” ta’rifi esa “well-being and contentment” (farovonlik va mamnunlik) hamda “joy” komponenti atrofida jamlanadi.

Ikkinchi qatlam — sinonimik maydon. O‘zbek tilida “baxt”ning sinonimlari sifatida “iqbol, tole, saodat” keltirilgani konseptning bir qismi “omad/taqdir” yo‘nalishida kengayishini ko‘rsatadi. Ingliz tilida esa “happiness” sinonimlari orasida “joy, bliss, satisfaction, contentment, pleasure” kabi hissiy va holat bildiruvchi birliklar yetakchi.

Uchinchi qatlam — miqdoriy-korpusga yaqin dalillar. O‘zbek va ingliz tilida “baxt/happiness” hamda antonimik qator (unhappiness/baxtsizlik)ga oid birliklarning matnlarda uchrash sonlari haqida berilgan hisoblar konseptning ishlatilish markazlari va variantlarini real matn asosida ko‘rsatish uchun jalb qilindi. Masalan, o‘zbek korpusida “Baxt” 109 marta, “Baxtli” 80 marta, “Saodat” 69 marta, “Tole” 11 marta,

“Iqbol” 8 marta uchragani haqida berilgan ma’lumotlar yadro va yaqin periferiyani ajratishga yordam beradi.

Konseptual modellarni aniqlashda kognitiv metafora tahlili qo‘llanildi: baxtni fazoviy “yuqori” bilan bog‘lash (HAPPY IS UP) hamda “idish ichidagi suyuqlik” kabi model (HAPPINESS IS FLUID IN A CONTAINER) turidagi metaforalar bo‘yicha ilmiy manbalardagi tasniflar tayanch qilib olindi

NATIJALAR

1. “Baxt / happiness” konseptining ta’rifiy yadro komponentlari

O‘zbek tilida “baxt” ta’rifida ikki qatlam ayniqsa markaziy:

- a) natija va maqsadga bog‘liqlik: “hayotda qo‘lga kiritgan yutuqlardan to‘la qoniqish”, “muayyan maqsadga yetish”, “orzu-umidining ushalishi”;
- b) holat-qiyamat: “turmushdan to‘la mamnunlik”, “saodat, qut”.

Demak, “baxt” faqat hissiyot emas, balki hayot yo‘li va erishilgan natijaning axloqiy-psixologik bahosi sifatida ham ko‘rinadi.

Ingliz tilida “happiness” ta’riflarida esa holat komponenti birinchi o‘ringa chiqadi: “a state of well-being and contentment : joy” hamda “the state of feeling or showing pleasure”. Bu yerda maqsadga yetish kabi teleologik komponent majburiy emas: u ko‘pincha “sabab” sifatida (success, good fortune) keyinroq keladi, lekin yadro ta’rif “state/feeling” (holat/hissiyot)ga tayanadi.

2. Semantik maydon: yadro va periferiyaning qiyosi

O‘zbek materialida korpusga yaqin chastotalar (Baxt 109; Baxtli 80; Saodat 69; Tole 11; Iqbol 8) yadro va yaqin periferiyani shunday ko‘rsatadi:

Yadro: baxt, baxtli;

Yaqin perifer: saodat;

Uzoq perifer: tole, iqbol (kontekstga bog‘liq, ko‘proq “omad, qismat” rangiga ega).

Sinonimik ko‘rsatkichlarda ham “baxt – iqbol – tole – saodat” qatori tasdiqlanadi.

Ingliz tilida “happiness” maydoni lug‘aviy-sinonimik manbalarda “joy, bliss, contentment, satisfaction, pleasure, gladness” kabi birliklar bilan zich bog‘langan. Bu maydonda “luck/fortune” komponenti mavjud bo‘lsa-da, zamonaviy yadroda u ikkilamchi bo‘lib qoladi (ba’zi ta’riflarda “obsolete: good fortune” sifatida qayd etilishi ham shundan dalolat).

3. Konseptual modellar: umumiy metaforalar va madaniy urg‘ular

Kognitiv-metaforik tahlilda ikki muhim umumiylik ajraldi.

Birinchi, fazoviy metafora: “baxt/happiness” ko‘pincha “yuqori” (UP) bilan bog‘lanadi. Ingliz tilida bu “I’m feeling up” kabi namunalar bilan klassiklashgan model sifatida izohlanadi.

Ikkinchi, “idish–suyuqlik” modeli: HAPPINESS IS FLUID IN A CONTAINER. Bu metafora turli tillarda uchrashi ko‘rsatiladi; ingliz va o‘zbek idiomlarida ham mazkur modelning mavjudligi haqida maxsus qiyosiy ish bor.

Farq esa konseptual “bog‘lanish markazi”da ko‘rinadi:

— O‘zbek tilida “baxt” sinonimlarida “tole/iqbol” orqali “qismat–omad” bilan yaqinlashish kuchli; “qut” komponenti esa baxtni “baraka va ezgulik” doirasiga tortadi.

— Ingliz tilida “happiness” ko‘proq “well-being, contentment, satisfaction” bilan birlashadi; bu esa konseptni “ichki barqaror holat” (state) modeli tomon og‘diradi.

MUHOKAMA

Natijalar “baxt/happiness”ning tarjimadagi “to‘liq ekvivalent” emasligini tizimli ravishda ko‘rsatadi. O‘zbek ta’rifida baxtning yadro komponentlari ichida maqsad, erishilgan natija va orzuning ushalishi juda faol; bu baxtni “hayot yo‘lining bahosi”ga yaqinlashtiradi. Ingliz ta’riflarida esa baxt asosan “well-being/contentment” holati sifatida beriladi; ya’ni u ko‘proq psixologik holat va hissiy farovonlik bilan konseptuallashtiriladi.

Bu farqning amaliy oqibati shundaki, o‘zbek matnlarida “baxt” ko‘pincha normativ-aksiyologik kontekstda (mehnat, maqsad, oila, vatan, burch) “qimmat” sifatida ishlashi ehtimoli yuqori; ingliz matnlarida esa “happiness” bir tomondan falsafiy-ijtimoiy qadriyat (pursuit), ikkinchi tomondan individual holat (feeling/state) sifatida tez-tez keladi. Shu nuqtada tarixiy semantika ham muhim: ingliz tilida “happiness”ning “good fortune/prosperity” ma’nosi tarixan mavjud bo‘lgani, keyinchalik ichki holat ma’nosi kuchaygani lug‘aviy qaydlarda ko‘rinadi. O‘zbek tilida esa “tole/iqbol” bilan sinonimik yaqinlik “omad–qismat” qatlamining hanuz faol ekanini ko‘rsatadi.

XULOSA

Maqola “baxt/happiness” konseptini semantik maydon va konseptual modellar kesishmasida qiyoslab, uch asosiy natijani berdi.

Birinchi natija: lug'aviy ta'riflar darajasida "baxt" teleologik-komponentlarga (maqsadga yetish, orzu ushalihi, hayot natijalaridan qoniqish) kuchliroq tayanadi, "happiness" esa ko'proq "well-being/contentment" holati sifatida markazlashadi.

Ikkinchi natija: semantik maydon tuzilishida o'zbek tilida "baxt–baxtli" yadro bo'lib, "saodat" yaqin periferiyani, "tole/iqbol" esa "omad-qismat" qatlamini ifodalovchi uzoq periferiyani tashkil etadi; bu miqdoriy uchrashlar bilan ham qo'llab-quvvatlanadi.

Uchinchi natija: konseptual metaforalarda umumiy modellar (UP, CONTAINER) mavjud, ammo o'zbekcha konseptualizatsiyada "taqdir–nasiba–qut" bilan bog'lanish kuchliroq, inglizchada esa "ichki farovonlik va mamnunlik" bilan bog'lanish ustunroq ko'rinadi.

Kelgusida tadqiqotni kengaytirish uchun katta hajmli korpuslarda (zamon, janr va uslub bo'yicha) "baxt/happiness" kollokatsiyalarini statistik tahlil qilish, shuningdek, so'rovnoma asosida (lay definitions) konseptning oddiy so'zlovchi ongidagi prototiplarini solishtirish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Ziyoz. "Mehmon va mehmondo'stlik haqida maqollar" (tematik to'plam).
2. Yuldasheva O.R. "Maqollardagi milliy realiya va lingvomadaniy kodlar..." (mehmondorchilik paremiyalari sharhi, 2024).
3. Knowles, E. *Little Oxford Dictionary of Proverbs* (HOSPITALITY, guest/guests indeksleri).
4. Bahramovna, Y. S. (2022). Etymological And Semantic Analysis Of Clothing Names In Different Systemic Languages. *Web Of Scientist: International Scientific Research*, 83-88.
5. Bahromovna, Y. S. (2021). Thematic Division of Clothing Names in English and Uzbek. *European Journal Of Innovation In Nonformal Education*, 1(2), 61-62.